

Димо ВУЈОВИЋ

ОКТОБАРСКА РЕВОЛУЦИЈА И ЦРНОГОРСКА ЕМИГРАЦИЈА

У вријеме избијања Октобарске револуције црногорска емиграција је била прилично бројна, иако разасута по свим крајевима свијета. Већином су то били економски емигранти, који су крајем прошлог и почетком овог вијека масовно одлазили у поједине земље, а највише у САД. Осим њих постојала је и политичка емиграција, која је напустила Црну Гору послје њене капитулације почетком 1916 године, а која се настанила претежно у Италији, Швајцарској и Француској. Такође је у иностранству постојао и приличан број студената и ђака, које је рат затекао на страни, или су се тамо пребацили послје капитулације Црне Горе. Они су се налазили на школовању у Француској, Италији, Швајцарској и Русији.

Прије рата црногорска емиграција није била политички нарочито активна. Она се у том погледу активизирала тек током Првог свјетског рата, и то првенствено на питању уједињења Црне Горе и Србије. Постојала су два противничка табора, која су имала супротна гледишта о уједињењу. То су били табор краља Николе и његове владе и други табор присталица безусловног уједињења са Србијом, на чијем је челу био *Црногорски одбор за народно уједињење*. Оба табора су развила врло живу политичку активност међу црногорском емиграцијом. У свим земљама гдје је било Црногораца формиран су разни одбори и покренути поједини листови. Агитатори су редовно обилазили исељеничке колоније, одржавали зборове и образлагали своје политичке ставове. Тиме су масе ових исељеника биле увучене у активну политичку дјелатност, те су реаговале на сваки крупнији политички догађај, не само који се тицао њихове већ и ма које друге земље у свијету. Природно је да није могао остати без одјека ни тако крупан догађај као што је била Октобарска револуција, која је уздрмала темеље читавог постојећег друштва. Али је тај одјек био друкчији код исељеничких маса и школске омладине него код вођства два поменута политичка табора.

I

Краљ Никола и његова влада су се у свему разилазили са Андријом Радовићем и његовим Црногорским одбором за народно уједињење, сем у једном, а то је у ставу према Октобарској револуцији. Ту су били на истим позицијама. А то је и разумљиво, јер вођство ни једног табора није водило бригу радних маса, већ владајућих кругова бирократије и буржоазије. Осим тога, и једни и други су имали своје планове у вези са царском, односно буржоаском владом, надајући се да ће у њој наћи ослонац за своје политичке и националне концепције. Зато су и једни и други видјели у Октобарској револуцији свог опасног непријатеља. Такви ставови су дошли до изражаја у њиховој штампи и разним другим званичним актима. Писање те штампе се није разликовало од писања остале буржоаске штампе у Западној Европи. Пошто су ставови ове штампе интересантни, како по неразумијевању догађаја у Русији (Октобарске револуције), тако и по жестини непријатељства према револуцији, навешћемо неке вијести и чланке из којих се то јасно види.

Званични орган црногорске владе у емиграцији био је Г л а с Ц р н о г о р ц а. Он стално доноси разне вијести о Октобарској револуцији, у којима се напада револуција, а поздравља контрареволуција и интервенција. Тако се у броју 33 од 14 (27) XI 1917 године, у чланку *Два интервјуа*, преноси изјава новопостављеног руског амбасадора у Француској Маклакова, као и генерала Гурка. Говорећи о стању у Русији Маклаков поред осталог каже: „Сад, пошто су ступили у јавност (бољшевици), свакоме на очиглед, велики дио народа дићи ће се противу тих безумника и злочинаца и сузбиће насиље насиљем“. И даље: „Њихова власт само је пролазна и свршиће се потпуним сломом“.

У својој изјави генерал Гурко брани цара и његову породицу, а напада бољшевице.

У 34 броју листа од 30 XI (13 XII) 1917 године има неколике вијести о Октобарској револуцији. У вијести *Јапанци у Владивостоку* лист поздравља и оправдава долазак Јапанаца у Владивосток, као заштиту града и трансибирске жељезнице од бољшевика.

У истом броју се доноси вијест о изјави команде руске војске на француском и солунском фронту о непризнавању бољшевичке власти. Такође се доноси вијест о томе да је руско посланство у Паризу изразило француској влади своје дубоко огорчење због објављивања тајних уговора од стране бољшевика.

У броју 41 од 25 II (9 III) 1918 преноси се меморандум руског посланства у Паризу, којим се оштро протестује против закључења мира у Брест-Литовску и изјављује да они мир не признају, јер они који су га закључили нијесу овлашћени за то.

У броју 45 од 24 IV (7 V) 1918 доноси се вијест о формирању руске добровољачке легије у Француској. Затим вијест о формирању *Удружења руских родољуба*, које има основни задатак да се бори против совјетске власти.

У истом броју се саопштава о чланцима Олге Новиков у енглеским листовима против бољшевика, у којима се каже да ће Русију спасти православље. Лист се саглашава са њеним ставом.

Број 51 од 2 (15) VIII 1918 доноси вијест о искрцавању савезничких трупа у Владивостоку, Мурманску и Архангелску и цитира њихову изјаву дату том приликом.

Осим оваквих вијести, лист доноси и редакциске чланке на тему Октобарске револуције. Тако је у броју 47 од 2 (15) VI 1918 објављен чланак *Савезници за Словенство*, у коме се поред осталог каже: „Велики руски народ спржиће срамне издајнике. Русија ће се поново јавити, моћна и препорођена. Заставу коју је привремено испустила, поново ће гордо носити“

У броју 50 од 22 VII (4 VIII) 1918 објављен је некролог поводом смрти цара Николе II, који је пун хвала и величања овог последњег руског цара, а у броју 78 од 10 (23) X 1918 чланак *Пропаст руског бољшевизма*, у коме се поред осталог каже: „Опасност од бољшевизма била је велика донде, док су Лењинове банде располагале огромним животним намирницама и војничким материјалом и опремом, што се је у земљи затекло из ранијег доба, благодарећи томе његова крвава владавина могла се је досад одржати. Али тога је данас понестало, а савезници су у потоње вријеме успјели да руским патриотима, који сузбијају бољшевизам, дотуре обилату помоћ“

У истом духу је и писање другог политичког табора црногорске емиграције — Црногорског одбора за народно уједињење. Званични орган овог табора био је лист *Уједињење*, који је излазио у Женеви, а потом у Паризу. Као претставницима великокрпске централистичке политике нарочито им се није свиђао национални програм бољшевика, па су га често нападали. Тај је програм био донекле изнесен у једном од првих аката које је донијела нова совјетска власт, а то је био *Декрет о миру*. Њега је донио II Конгрес Совјета ноћу 6 октобра 1917 год. У том документу се поред осталог тражи закључење праведног мира без анексија и контрибуција.

„Под анексијом или освајањем туђих земаља — каже се у документу — влада подразумијева, у смислу правног схватања демократије уопште, а радних класа напосе, свако присаједињење великој или јакој држави мале или слабе народности без одређене, јасно или добровољно изражене сагласности и жеље те народности, без обзира на то када је то насилно присаједињење извршено и, такође, без обзира на то колико је напредна или заостала нација која је насилно присаједињена или је насилно задржавана унутар граница извјесне државе. Најзад, без обзира

и на то да ли та нација живи у Европи или у далеким прекоокеанским земљама.

Ако се било која нација силом задржава у границама извјесне државе, ако се њој, упркос израженој жељи са њене стране — независно да ли је та жеља изражена у штампи, на народним скуповима, у одлукама партија или побунама и устанцима против националног угњетавања — не дозвољава право да слободним гласањем, уз потпуно отстрањење војске нације која врши присаједињење или уопште јаче нације, да ријешити без и најмањег притиска питање о формама државног живота те нације, то присаједињење претставља анексију, тј. освајање и насиље.¹

Горњи ставови као да су били директно упућени на адресу великокрпске политике и њених експонената међу Црногорцима, који су се окупљали око Црногорског одбора за народно уједињење. Због тога је први чланак којим Уједињење почиње кампању против Октобарске револуције уперен против горњих принципа Декрета о миру. То је уводник *Совјети и Југославија*, који је објављен у листу број 17 од 23 новембра (6 децембра) 1917 год. Чланак почиње овако: „Југословенско ослобођење и уједињење добило је једног новог противника са стране одакле се могло најмање надати“ Пошто истиче да у читавом њиховом програму имају умијешане прсте Нијемци, наставља: „Руски совјети ћутке пристају да седам милиона Југословена у Аустроугарској остану и даље у најцрњем и најтежем ропству, које је и један народ доживио. Односно Црне Горе, која изнурена и исцрпљена има још мање услова за засебан живот него и Добруца, они предлажу да и даље остане засебна, и не поимајући свирепост таквог решења према земљи која гледа свој једини идеал у уједињењу са Србијом и осталим дјеловима нашег народа. Србији се, смањујући је аутономијама на југу, даје великодушно излаз на море, Босни и Херцеговини ставља се у изглед аутономија, а о осталим југословенским земљама нема ни помена. Оне треба да и даље остану у аустро-мађарском ропству.

То је гледиште руских совјета на ријешење југословенског питања, а такво гледиште за нас значи ново ропство“.

Западним империјалистима је тешко пало губљење руских армија које су се бориле за њихове интересе. То је нашло одраза и у писању Уједињења. Тако се у броју 8 од 12 (25) априла 1918 у чланку *Слом Русије* поред осталог каже: „Ни један рат, ниједан покрет маса, ни једна револуција није тако бесциљна и бесплодна била као ова руска. Максималистичка зараза упропастила је животну и борбену снагу негдашње царевине: она је издала дјело правде и слободе, за коју се води овај европски рат, она

¹ Цитирано по Ф. Слипићевићу: Први свјетски рат и стварање државе југословенских народа, 151—152.

је кривац нове крви и нових патња, које требају да поднесу народи истинске слободе и демократије“.

Смрт цара Николе II лист је попратио некрологом, у коме се жали његово убиство и велича његова личност (бр. 16 од 2 (15) VIII 1918)

У броју 17 од 16 (29) августа 1918 Уједињене је објавило чланак *Васкрс Русије*, у коме се говори о расулу у Русији и страховлади бољшевика. „Ни један од елемената природе — каже се у чланку — није у тој земљи и у том народу могао учинити толико покора и толико несреће као револуција бољшевика. Све је уништила, све је растровала, све је изровала. Међутим ништа није дала. Њено је жито: страх, глад, болест и крв“.

Потом се хвали интервенција као васкрс Русије: „На врата Архангелска и Владивостока улазе велики народи човјечанске слободе да пруже руке измученој земљи — савезничке трупе већ су искрцане.“

То су само неки примјери непријатељског писања званичних органа два главна политичка табора црногорских емиграната. То је само дјелић и одраз опште кампање која се тада водила у капиталистичком свијету против Октобарске револуције. Историја је потврдила колико је та кампања била злонамјерна и колико су разна пророчанства о слому бољшевизма била неоснована.

Исти ставови су изношени и у разним другим документима, који потичу од вођства ових табора. Црногорска емигрантска влада често је играла на карту антибољшевизма, да би тако задобила наклоност влада великих империјалистичких држава. Ево једног примјера из нешто каснијег периода: у писму Клемансоу од 28 III 1919 црногорска влада скреће пажњу на опасност од бољшевизма која пријети Балкану. Она тврди да српска политика на Балкану и у Црној Гори погодује развоју бољшевичке пропаганде и да нијесу тачна тврђења српских политичара да би се убрзао развој бољшевизма у југословенским земљама ако не буду присаједињене Србији. Напротив, према тврђењу црногорске владе, то само погодује развијању бољшевизма и једини је начин да се то спријечи рестаурација Црне Горе. Зато моли Клемансоа да на тај начин спасе Црну Гору од вала бољшевизма.^{1а}

Интересантни су извјештаји које је редовно слао из Русије један од чланова Црногорског одбора за народно уједињење. За нимљив је његов извјештај који је писао 28 октобра 1917 из Петрограда, а који, као што се види, потиче из првих дана револуције, заправо три дана послје њеног избијања. Због тога ћемо у цјелини навести онај дио извјештаја који се односи на Октобарску револуцију: „Пишем Вам ове редове у врло тешким околностима. Из телеграма, сигурно, већ знате о преврату, који су овдје извршили максималисти („бољшевики“), али једва да можете

^{1а} Дипломатски архив — Дубровник, црногорски отсјек 1918.

претставити оно, што се сада твори по улицама Петрограда, Москве и многих других руских градова. Ми смо, буквално, горе, него у опсађеној вароши: у овај час, као и уопште за последња 3 — 4 дана по улицама Петрограда води се прави бој, осим борбе пушкама и митраљезима, долазило је и до топовске ватре. И све то како у центру вароши (управо, до сада у центру највише), тако и по крајевима и предграђима. Ово је прави пакао, гдје човјек излази из куће а не зна хоће ли се вратити. У Москви је, како се чује, још горе. По неким гласовима, тамо већ има око 12.000 мртвих и рањених, док се код нас овдје рачуна до сада око 1500—2000 људи. Чиме ће се све то свршити, тешко је казати, но до сада несумњиво надјачавају максималисти: Керенски је побјегао, а остали министри привремене владе ухваћени су и затворени. Било је и још се сваки час на улицама догађају свакојаки ексцеси подивљале солдатеске масе, која је, углавном, на страни „бољшевика“, јер им ови обећавају у најскоријем року мир на фронту и свако благостање унутра, а маса је тако глупа, да вјерује у то, док најобичнији поглед на садашње прилике у Русији доста је да се види, да излазак из овог крвавог хаоса не може бити ни брз, ни лак. Но, непросвијећена гомила вјерује у оно, што је њој по вољи.

По свему изгледа, да ће „бољшевици“ збиља напрећи сву снагу да дођу до мира са централним државама, до мира à tout prix, јер за њих друго излаза нема. Појмови о части, савјести и дужности према савезницима, то су за њих предрасуде. Изгледа, да су и интереси Русије, као државе (која би, после таквог мира постала у политичком погледу вазал Њемачке, а у економском крава музара и поприште најгрубље експлоатације), за њих деста брига. Демагошки угађајући најнижим инстинктима масе, која неће више да се бије, они вичу: „мир!“ и само „мир!“ Дакле, данас су ти демагози на челу управе и до чега ће још они довести Русију тешко је предвидјети. Ко су ти људи? По мом дубоком убјеђењу, уз неколико слијепих доктринера максимализма окупила се једна гомила пропалица и авантуриста „од зла оца, а од горе мајке“. К њима су се приближили и сви њемачки агенти, којих је у Русији вагда било много, и сви ти разорни елементи, користећи се пасивношћу и слабошћу Привремене владе и интелигенције (они су се на очиглед владе оружали и чак нијесу крили своје намјере), мало по мало, али систематски и упорно рушили су моралне и физичке услове ратоборности и побједи у војсци, па напосљетку ево сада узели и власт у своје руке, да би могли до краја извести своју намјеру: у социјалне револуције, — како мисли оних група доктринера, а у ствари: *ad maiorem Germaniae gloriam!* Било како било, тек Русија је за дуго скинута са теразија међународне политике. Сматрао сам за потребно да на то скренем Вашу пажњу просто зато, да у решавању наше судбине не би на њу особите наде полагали. Истина, ови ће дема-

гози заглушити цио свијет својим демократским формулама, на које ће се практични политичари мало обзирати, јер је политика била, па је и сада, ствар реалних односа, а не фантастичних теорија.

Шта да Вам даље пишем о томе, кад просто душевно страдам, гледајући ово страховито расуло, да не речем уништење, Словенског Колоса, на кога су сви потлачени Словени толике наде полагали, али који сада не може ни себи помоћи. Срце ме боли кад видим, ко данас влада у Русији и куд је води. Било је зло и наопако за вријеме старог, царског режима, али ово сада је у грм задрло, ово је, као што рекох, крвави хаос, коме се не види (крај?). Много је крива за ово и руска интелигенција, која се од првих дана револуције сакрила по буџацима и оставила тамну народну масу, да је „просвјећују“ разни агитатори и провокатори. Да ли ће се бар у последњем часу пренути и изаћи на поприште политичке борбе, не знам, али по досадашњем држању рекао бих да неће. За коначну оцјену ситуације и за ријешење дилеме: хоће ли Русија тотално пропасти, као велика држава, или не, остаје још да се види, што ће радити њихова конституанта, која има да се састане кроз мјесец дана (28 новембра), ако је максималисти не рашћерају, што лако може бити. На њу су сада упрти погледи свију друштвених слојева и свију странака, осим владајуће, то им је једина нада за спасење. И збиља то је још једини фактор, који би могао унијети мало свјетлости и реда у овај хаос. Видјећемо.“²

Не мање је интересантан и један други извјештај овог члана Црногорског одбора за народно уједињење, који је писан такође из Петрограда у првим данима револуције (12/25 децембра 1917). У њему се поред осталог каже: „Ствари у Русији се развијају све горе и горе. Максималисти су, бар за сада, одржали побједу и као господари ситуације још енергичније продужавају своје разорно дјело како споља, тако и изнутра. Распадање Русије, хаос и анархија изнутра дошли су до крајњих граница.“

Пошто опширно наводи у чему се састоји тај хаос и анархија (пијанчење, туче, црвени терор итд.), извјештач наставља: „Сви руски умјерени (појам врло релативан, јер на пр. сад се као „умјерени“ сматрају чак и разне социјалистичке фракције, осим максималиста) кругови полагали су велику наду на њихову Уставотворну скупштину, која се је имала састати 28 новембра, но која ни до данас није отворена. Држало се са извјесним правом да ће се и „бољшевици“ приклонити пред том Великом народном скупштином, која оличава у себи суверену народну вољу, јер је изабрана на најширим демократским принципима, али, ка-

² Лука Пиштељић — претсједнику Црногорског одбора за народно уједињење Андрији Радовићу, Петроград, 28 октобра 1917 год. — Архив Историског института НРЦГ (даље ИИ), фасц. 59.

ко по свему изгледа, ни од ње неће ништа бити: садашњи власници све одуговлаче отварање скупштине и стављају јој разне препреке док је на крају крајева не рашћерају, — бар мени се чини да ће тако бити. Међутим, Уставотворна скупштина била би, у ствари, још једини фактор, који би могао извући Русију из данашње тешке и претешке ситуације са чашћу и са, релативно, најмањом штетом. Са њоме је рачунала и на њу се надала, колико је мени познато, и савезничка дипломатија. Као што рекох, мислим, да ће се све те наде изјаловити, ма да јако жалим, што морам бити рђав пророк. Максималисте имају једну добру страну (ако то у овом случају може бити названо добром): они раде отворено, дрско и смјело, уз то не презајући ни од каквих средстава и рушећи све што им стоји на путу. Раде, једном ријечју, као прави фанатици. Као што знате, они су већ закључили примирје и почели преговоре о миру. Кад посматрам факте и разне њихове послове у вези са тим преговорима, просто бих рекао, да бар што се тога тиче, у свему томе има велика доза простог, формалног издајства. Нећу опширније о томе да говорим, јер би ме далеко одвело. Хоћу само да се дотакнем једне стране њихове дипломатске акције, која има значаја и за нас: мислим на публикавање тајних уговора са савезницима, које су они почели да објављују прије мјесец дана. Држим, да за нас и нашу ствар није то рђаво, јер, као што Вам је познато, савезници су нас у тим уговорима доста оштетили, купујући за наш рачун учешће у рату Италије (Истрија и већи дио Далмације) и Румуније (Банат), а било би и сасвим добро, да Русија има још и снаге, да те своје истакнуте принципе изведе на дјелу, овако пак нити могу помоћи себи, ни нама“ Даље напомиње да је са Спалајковићем³ разговарао да се испишу из архиве Министарства спољних послова документи који се тичу краља Николе, па каже: „Ја бих и до сада нешто предузео, да није по сриједи једна деликатна ствар. То је у овоме: Сви чиновници, па тако и чиновници министарства иностр. дјела, бојкотују садашње власнике и због тога штрајкују. Да би како било замијенили штрајкаче, „бољшевици“ узимају на њихова мјеста разни олош, често неписмене и врло проблематичне личности. Такви су се сумњиви типови угњијездили и у министр. иностр. дјела, и то као замјена пређашњих чиновника, елите руске аристократије. Сви руски честити кругови избјегавају и презиру те нове чиновнике — „штрајкбрехере“ (њих има иначе врло мало), па је и мени врло непријатно и незгодно да долазим у додир са њима, у толико више, што међу пређашњим чиновницима имам много добрих познаника и пријатеља“.⁴

³) Посланик Краљевине Србије у Петрограду.

⁴ Лука Пиштељић — Андрији Радовићу, Петроград, 12/25 децембра 1917. — ИИ, фасц. 59.

Осим ова два цитирана извјештаја, који потичу из првих дана Октобарске револуције, овај члан Црногорског одбора за народно уједињење и даље редовно шаље извјештаје у којима износи стање у Русији.

Непријатељски став Црногорског одбора за народно уједињење према Октобарској револуцији видјеће се и из других докумената, које ћемо изнијети када будемо говорили о позитивном одјеку Октобра код наших исељеника.

Овакво реаговање владајуће класе и владајућих кругова црногорске емиграције на Октобарску револуцију јасно потврђује чињеницу да нова држава, била она уједињена Југославија или сепаратна Црна Гора, неће бити народна држава.

II

За разлику од става и реаговања владајућих кругова црногорске емиграције, има пуно случајева позитивног реаговања на Октобарску револуцију код исељеничких маса у појединим земљама.

Највећи дио црногорске емиграције налазио се у САД. То су били, као што смо рекли, углавном економски емигранти. Они су били расути по читавој Америци. Не зна се тачан број ових исељеника, али према неким подацима да се закључити да их је било неколико хиљада.⁵ То је свакако знатан број, па није чудо што су им поклонили нарочиту пажњу разни црногорски политичари у емиграцији, који су међу њима развили живу политичку активност. О тој активности имамо врло много података. Међутим, о активности појединих социјалистичких и комунистичких политичара међу нашим емигрантима немамо много података, премда знамо да је и раније социјалистички покрет међу Црногорцима био прилично развијен. Тако Милош Ивановић, делегат Црногорског одбора за народно уједињење у САД, у једном извјештају Андрији Радовићу каже да „је цио наш елеменат, готово, разорен и запојен социјализмом, а нарочито Хрвати и добар дио Црногораца и Банаћана“.^{5а} Но и поред оскудности података, дошло нам је до руку неколико докумената из којих се да закључити да је Октобарска револуција имала извјесног одјека и међу овим нашим емигрантима у САД. Тај одјек се није ограничио само на изразе симпатија већ је изазвао и одређену политичку активност, о којој су буржоаски црногорски политичари морали озбиљно да воде рачуна. Захваљујући тој њиховој забринутости, која се манифестовала у разним њиховим извјештајима, ми смо дошли до неких оскудних података о одјеку Окто-

Н. Ђоновић — А. Радовићу, Сан Франциско, 25 IX 1918. — ИИ, фасц. 61.

^{5а} М. Ивановић — А. Радовићу, 10 XI 1917. — ИИ, ф. 62.

барске револуције код црногорских емиграната у САД. Навешће мо неке од тих података.

Милош Ивановић, делегат Црногорског одбора за народно уједињење у Америци, у свом извјештају Андрији Радовићу из Њујорка од 10 V 1918 године напомиње да у црногорским организацијама за народно уједињење има бољшевичких елемената, који развијају извјесну активност и постављају питање о својим правима: „Сада покрећу „бољшевици“ питање о правима и дужностима тих њихових претставника“.⁶

Да су бољшевици били врло активни и да се о њиховом расположењу морало озбиљно водити рачуна, свједочи и податак да у истом извјештају Ивановића јавља да је обуставио растурање једног календара, намијењеног исељеницима, а који је израдио Црногорски одбор за народно уједињење у Паризу, јер на почетку има родослов краљевског дома Карађорђевића, као и слика краљева. Пошто је навео те чињенице, овако наставља извјештај: „Јер га сада не смијем пустити пошто међу онима, који хоће уједињење има мали број „бољшевика“, који би могли дићи галаму и правити смутњу“.⁷

О бољшевичкој активности међу нашим исељеницима у САД говори и један други извјештај Ивановића Андрији Радовићу, који је послан из Њујорка 23 VI 1918. У том извјештају се поред осталог каже: „Пада у очи што је његов (једног црногорског политичара у САД — Д. В.) „рад“ нашао одраза код „социјалиста“, који су пришли организацији по другом објашњењу, да ће се социјално питање правилно и успјешно ријешити тек по коначном ријешењу националног питања. Ово није усамљен случај да се посланици „отуда“ приближују бољшевизму. Има их за које се, са званичне стране, тврди да проповиједају Југословенску републику и ако су послати да купе добровољце за српски фронт“.⁸

Као што се види, социјалистички елементи међу нашим исељеницима приступили су покрету за уједињење Црне Горе и Србије, али „по дугом објашњењу“ и гарантини „да ће се социјално питање правилно и успјешно ријешити“.

У вези са ставом социјалиста према уједињењу врло је карактеристичан један извјештај Милоша Ивановића из Њујорка од 4 IX 1918, у коме се каже да социјалисти оптужују српску круну да она хоће само Велику Србију, а не равноправно уједињење Југословена.⁹ Тај је докуменат интересантан не само по

⁶ М. Ивановић — Црногорском одбору за народно уједињење — Париз, Њујорк, 10 V 1918, — ИИ, фасц. 62.

⁷ Исто.

М. Ивановић — Црногорском одбору за народно уједињење, Њујорк, 23 VI 1918. — ИИ, фасц. 62.

М. Ивановић — Црногорском одбору, Њујорк, 24 IX 1918. — ИИ, фасц. 62.

томе што потврђује извјесну активност бољшевика међу нашим исељеницима, већ и по томе што саопштава један интересантан став о националном питању, конкретно о питању уједињења Југословена. Тај докуменат потврђује да су се наши социјалисти у САД издигли изнад становишта буржоазије у питању уједињења, па су то своје становиште пропагирали. Овај став још више заслужује пажњу кад се има у виду да су комунисти, а послије и читава Комунистичка партија Југославије, у току неколико година имали погрешан став у вези са националним питањем.

Позитиван одјек Октобарске револуције међу нашим радним свијетом у САД потврђују и причања појединих исељеника који су се у вријеме избијања Октобарске револуције налазили у САД. Тако М. Греговић, из Петровца на Мору, прича како су се они, захваљујући активности неког Т. Кажанегре, окупљали поводом избијања Октобарске револуције и почели да прихватају бољшевичке паролe и приступају њиховој организацији.¹⁰

Осим горе наведених докумената и појединих изјава, о бољшевичкој активности међу нашим исељеницима у САД говоре и неки каснији документи, који потичу из 1920 и 1921 године. Из тих докумената се види да је међу нашим исељеницима било прилично бољшевика, као и то да су у САД имали и штампу на коју су вршили утицај. Навешћемо неколико докумената који потврђују те чињенице:

У распису Министарства унутрашњих дјела Краљевине СХС, Ј. Б. бр. 3613 од 8 V 1920, поред осталог се каже: „Америчке власти почеле су са депортирањем анархиста и бољшевичко-комунистичких елемената, међу којима се налази и велики број наших припадника. Они ће почети ових дана стизати у нашу земљу. На пасошу сваког анархисте бољшевика стоји ознака „анархиста“ Даље слиједи упутства о преметачини, упућивању у родна мјеста, надзору, запослењу итд.¹¹

У једном извјештају полицијских власти у Будви из 1921 године саопштава се да су из Америке допутовали Илија и Стево Греговић и да је приликом претреса код њих нађена „маса комунистичких-бољшевичких листова и књига“. Због тога се над овим лицима наређује строг полицијски надзор.¹²

У једном распису Министарства унутрашњих дјела саопштава се да конзулат Краљевине СХС у Чикагу јавља да исељенички листови, а нарочито социјалистички и бољшевички, оштро критикују стање у Југославији.¹³

¹⁰ Разговор аутора овог чланка и М. Греговића од 17 августа 1957.

¹¹ Државни архив у Котору, Изложени политички повјереник у Будви, фасц. 1083, док. од 11 јуна 1920.

¹² Државни архив у Котору, Изложенство Будва, 1921 год.

¹³ Државни архив у Котору, Општина которска 1921, фасц. 165 од 21 I 1921.

Иако нијесмо у стању да реконструирамо све догађаје који су везани за Октобарску револуцију, као и читаву активност комуниста међу нашим исељеницима у САД, ових неколико напријед наведених података говоре о томе да је те активности било и да је Октобарска револуција наишла на позитиван одјек код наших исељеника у САД.

За разлику од САД, гдје је било неколико хиљада Црногораца, у Француској није била бројна црногорска емиграција. Неколико стотина Црногораца, колико их се тада налазило у Француској, претежно су били ђаци, студенти и политичари, који су избјегли приликом капитулације Црне Горе. Било је и неколико бивших војника, који су радили по француским фабрикама оружја. У Француској се налазио краљ Никола и његова влада, као и вођство супротног тора — Црногорски одбор за народно уједињење, на челу са Андријом Радовићем. Они су политички активно радили међу Црногорцима у Француској, па и у вези са Октобарском револуцијом, што смо напријед навели. Но и поред тога револуција је наишла на позитиван одјек код једног дијела Црногораца, у првом реду омладине, организоване у једну организацију која се звала „Јединство“ Ова организација требало је да међу омладином пропагира идеје Црногорског одбора за народно уједињење — великосрпско рјешавање нашег националног питања. Изгледа да ова организација, или бар поједини њени чланови, није у свим случајевима и у свим приликама испунила очекивања својих оснивача, јер јој совјетске идеје, које је раширила по свијету Октобарска револуција, нијесу биле стране. То се да закључити из неколико докумената које смо пронашли у архиви Црногорског одбора за народно уједињење. Тако се у свом писму од 27 јануара 1918 године, упућеном С. Томићу, Андрија Радовић жали да рад са омладином иде теже, наглашавајући да су за то крива два-три омладинца, па наставља: „Да тога није било рад „Јединства“ добро би прошао. Увелико за све ово ја вам право кажем узрок је што се на Крфу није знало право стање ствари међу црногорским избјеглицама и радило се с неповјећењем. Дакле за ђаке су криви они који су им напунили главе или им одобравали идеје совјетске“.¹⁴

У једном другом писму, које је упутио Томићу 25 маја (7 јуна) 1918, Радовић о том истом проблему каже: „Што се тиче омладине за жаљење је што се њој хтјела дати улога, која јој нигдје у свијету не припада. Отуда су никле амбиције појединих од њих које њихови другови нијесу хтјели одобрити ни дозволити да се бољшевизам у њу ствара. Хтјело се да врше организацију омладине студенти који по самом њиховом признању нијесу могли да скрасе ни по два-три мјесеца у једном истом друштву... Доста су они полетари да им не треба фантазије распи-

¹⁴ А. Радовић. — С. Томићу 27 I. 1918. ИИ, фасц. 61.

ривати. Политику треба да воде политичари и у Црној Гори као у цијелом свијету, а дужност је омладине вршење пропаганде“.¹⁵

Посебну пажњу у вези са овим заслужује активност Јована Томашевића, будућег оснивача Комунистичке партије у Црној Гори, који се тада налазио на студијама у Француској. Томашевић је последице капитулације Црне Горе избјегао у иностранство. Прво је био на Крфу, а потом на Корзици, гдје је због болести ослобођен од војске. Одатле је отишао у Марсељ, гдје је, немајући средстава за живот, радио неколико мјесеци (јун, јул и август 1916 год.) у фабрици трамваја. Ускоро је добио стипендију од српске владе, па се уписао на Правни факултет у Поатјеу, гдје је и дипломирао 1918 год. У Француској се Томашевић коначно оформио као комуниста бољшевик, а томе је много допринијела и Октобарска револуција, коју је он са одушевљењем дочекао и поздравио. Чим је избила Октобарска револуција, српска влада на Крфу предузела је мјере да студентске организације, а нарочито њени стипендисти, јавно осуде ову револуцију. Овакве директиве српске владе наишле су на жесток отпор Поатјеу дијела студената, међу којима се нарочито истицао Јован Томашевић. Говорећи о томе, један од његових савременика и пријатеља пише: „На иницијативу Томашевића одбачена је сугестија српске владе о осуди руске револуције; напротив, дошло је по свим студентским колонијама од одобравања и честитања успјеха руским револуционарима“.¹⁶

Због оваквог става Јована Томашевића српска влада му је укинула стипендију. Тако је он остао на улици, у туђој земљи, без икаквих средстава за живот. О томе сам Томашевић пише у једном писму од 2 августа 1918 године сљедеће: „Тако је то ишло до јуче, кад су ми од стране Српског просв. одељења одједанпут и изненадно одказали стипендију. Главни је да сам ја остао на улици, болестан и без икаквих средстава. Најзад ја никако нисам правно регулисао моје држављанске односе. Кад хоће могу да ме сматрају за српског поданика, кад им је опет воља, могу да ме сматрају за нахоче, коме чине милостињу, и које, разуме се, нема никаквих права. Ово је последње, истина, више пута ми стављано до знања, чак једном приликом од стране бившег министра просвете“.¹⁷

Неколико мјесеци последије овога, децембра 1918 године, Томашевић се вратио као дипломирани правник у Црну Гору, гдје је још енергичније продужио да ради на популарисању Октобарске револуције и комунистичких идеја уопште, из чега су се ро-

¹⁵ Исто.

Марко Поповић, „Побједа“, бр. 76 од 10 IV 1952.

Ј. Томашевић — Црногорском одбору за народно уједињење, 2 VIII 1918 год. — Завичајни музеј Ј. Томашевића у Цетињу.

диле и прве организације Комунистичке партије Југославије у Црној Гори.

Осим Томашевића, у Француској су се истицали својом комунистичком активношћу и неки други црногорски студенти, као на пример Богдан Вујошевић, Бошко Радановић и др. И на њих је Октобарска револуција извршила пресудан утицај. Говорећи о активности Вујошевића и других, Радановић у једном писму каже: „Они су врло активно учествовали у свим акцијама које је лијево крило (миноритерска и цимервалдско-кенталска фракција) Француске социјалистичке партије онда изводило за одбрану Октобарске револуције и Француза који су били осуђени на смрт због тога што су у Русији били пришлице бољшевицима (Jacques Sadoul, André Marti и Jeanne Labourbe — жена д-ра Вукашина Марковића, коју су француске интервенционистичке трупе и стријелале). У једној од таквих акција Вујошевић је био ухапшен, премлаћен и од стране Војног суда у Паризу осуђен на 1—2 мјесеца затвора. Кусовац и Вујошевић били су организовани у Француској социјалистичкој партији, у чијим су редовима заступали бољшевичке идеје, а припадали су и групи студената комуниста у Паризу (која је бројала, уколико се сјећам, свега око 60 чланова), јер онда још није постојала Комунистичка партија Француске, као засебна политичка странка“¹⁸

Југословенски, а међу њима и црногорски студенти, који су се налазили на студијама у Француској, изражили су своје симпатије Октобарској револуцији и приликом одржавања једног свог конгреса. Говорећи о том догађају, један од његових учесника поред осталог каже: „У априлу 1919 г. (18, 19, 20) одржали су југословенски студенти конгрес у Паризу. На конгресу је било заступљено 980 студената преко 98 делегата. Свака десетина студената слала је по једног делегата. Делегати су се дијелили на три групе: социјалистичко-комунистичка група бројила је 69 делегата на челу са Рајком Јовановићем. . . Друга група се звала Демократска заједница (радикали и демократи), а трећа републиканци. У другој групи је било 21 делегат, а у трећој 8. . . На конгресу је дошло до изражаја одобравање руске револуције и одашиљања честитке руским револуционарима“¹⁹

Многи од ових студената, после повратка у Југославију, наставили су активно да раде у првим редовима новоформиране Комунистичке партије Југославије, ширећи идеје Октобарске револуције међу радним људима наше земље. То је полиција бивше Југославије одмах запазила, па им је од првог дана њиховог повратка у земљу пратила кретање, с намјером да онемогући њихов револуционарни рад. То се јасно види из једне депеше министра унутрашњих послова пов. бр. 6005/19 у којој се каже: „Са

¹⁸ Писмо Бошка Радановића од 12 X 1957 — аутору овог чланка.

¹⁹ Писмо Марка Поповића од 10 X 1957 — аутору овог чланка.

више страна имам извештаје да је прва партија студената која се ономад вратила из Француске пренела више бољшевичких брошура а нарочито „Моћ совјета и интернационални империјализам“ и „Програм руских комуниста“. Обратите пажњу и спречите растурање ових брошура“.²⁰ Али никаква будност полиције није могла онемогућити активност ових људи и сакрити од маса тако крупан догађај као што је била Октобарска револуција.

Активност ових људи ће нарочито доћи до изражаја у Црној Гори. И када се буду изучавали први кораци Комунистичке партије у Црној Гори, наићи ће се прије свега на активност баш ових повратника из Француске. Тада ће се јасно утврдити да је формирање Комунистичке партије у Црној Гори током 1919 и 1920 године нераздвојно повезано са именима и радом ових Црногораца, који су се у току рата развили у Француској као комунисти. Најистакнутији међу њима, Јован Томашевић, уствари је постао организатор и вођа црногорских комуниста и као таква је остао све до своје смрти, априла 1924 године.

Заслужује пажњу активност црногорске емиграције у домини Октобарске револуције, тј. у Русији. Црногорска емиграција у Русији није била бројна. То су углавном били ђаци и студенти, а било је и нешто службеника и трговаца. У вријеме избијања Октобарске револуције било је у Русији неколико стотина Црногораца. Они су били концентрисани у већим градовима — Петрограду, Москви, Одеси и Владивостоку. У другим мјестима су живјели само појединци. У то доба црногорска колонија у Петрограду бројала је 25 особа, од којих 9 студената (у јуну мјесецу их је било 30).²¹ У Москви је живјело такође око 25 Црногораца, од којих су 15 били студенти. У Одеси је било 15 студената, а осим њих је било и других Црногораца, више него у Москви.²² Због свега тога, о неком организованом политичком раду могло се говорити само у овим градовима. Оне друге појединце, који су били расути по пространој Русији, било је немогућно повезати и обухватити неким организованим и систематским политичким радом. Због тога имамо врло мало података о њиховој активности уопште, а посебно о држању у Октобарској револуцији.

Политички најактивнији су били студенти. Остали су се мало бавили политиком.²³ Црногорци су били укључени у разне југословенске омладинске, црногорске и сличне националне организације. Тако је у Петрограду постојало *Југословенско друштво у Петрограду*, у које су били укључени и Црногорци и чији је претсједник био Црногорац.²⁴ У Москви је постојало југословен-

²⁰ Команда Зетске дивизијске области ДЈОБР. 2526, 8 VIII 1919, — ИИ, фасц. 62.

²¹ Л. Пиштељић — А. Радовићу 20 VI (3 VII) 1917. — ИИ, фасц. 63.

Л. Пиштељић — А. Радовићу 24 IX 1917. — ИИ, фасц. 59.

²² Исто.

²⁴ Исто, писмо од 12/25 XII 1917.

ско омладинско друштво *Коло*, у које су били укључени и црногорски студенти. У Одеси су Црногорци почетком септембра 1917 године основали своје посебно *Црногорско друштво у Одеси*.²⁵ Сва ова друштва и удружења су радила на српском и општејугословенском уједињењу. Према подацима којима располажемо да се закључити да ова друштва и удружења нијесу имала јединствен став у односу на Октобарску револуцију, већ се сваки члан индивидуално опредјељивао. Један члан Црногорског одбора за народно уједињење, који је живио у Петрограду, редовно и врло опширно је извјештавао Одбор у Паризу о догађајима у Русији, па и о држању наше емиграције у тим догађајима. Нажалост, најважније извјештаје који говоре о том проблему нијесмо могли пронаћи, иако се овај члан Одбора у својим другим извјештајима позива на њих. Тако напр. у своме извјештају од 12/25 децембра 1917 године, помињући извјесно врење и трвење међу Црногорцима у Москви у вези са револуцијом, наглашава да је о томе опширно писао у „претпоследњем писму“. Али то писмо нијесмо могли пронаћи. Такође нијесмо пронашли ни његово писмо од 20 јуна 1918 године, на које се често позива, а које је, изгледа, садржавало исцрпан извјештај о држању Црногораца у Октобарској револуцији.

Из извјештаја овог члана Црногорског одбора за народно уједињење, који су нам дошли до руку, види се да је и међу Црногорцима било активности у вези са Октобарском револуцијом. Тако он у свом писму од 12/25 децембра 1917 године напомиње да међу Црногорцима у Москви има трвења, особито са Петром Драговићем (стријељан од стране Нијемаца 1941 године у Београду). У истом писму се наглашава да има извјесног трвења и у Одеси, „али ћу се старати да их уздржим од крајности или странпутице“.²⁶ О овим превирањима у Одеси пише Андрији Радовићу из Солуна и др Илија Бошковић: „Када се образовао у Одеси такозвани „Југословенски комитет“ (чланови су његови били неки бивши српски официри — завјереници, неколико наших моралних пропалица црногорских студената и дезертера из Српског корпуса бивши добровољци) који је под фирмом „фед. југосл. републике“ на најнеморалнији начин водио издајничку пропаганду међу нашим добровољцима, — ја сам одмах отпочео водити енергичну борбу против тога зла како помоћу живе ријечи, тако и преко руских и српских новина. Шаљем вам са овим писмом један мој проглас, који је изашао у „Словенском југу“ за вријеме највећих большевичких нереда у Одеси“.²⁷

Посебну пажњу заслужује активност др Вукашина Марковића у Октобарској револуцији. Нажалост, о томе немамо много

²⁵ Исто, писмо од 24 IX 1917.

II, фасц. 59.

Др Илија Бошковић — А. Радовићу, Солун, 22 IX 1918. — ИИ, фасц. 61.

података, али из онога што се зна да се закључити да је његова активност била врло значајна.

Марковић је дуго година боравио у Русији. Тамо је пошао послѣ завршеног другог разреда гимназије. Пошто је положио трећи и четврти разред гимназије, уписао се у Донску богословију, да би послѣ завршене богословије наставио студије на Харковском универзитету, гдје је завршио ветерину и медицину. Врло је рано ступио у политички живот, одређујући се за комунисте. На низу саслушања и посматрања током 1924 године у југословенским затворима он изјављује да активно ради за бољшевичку идеју од 1900 године и да је члан Бољшевичке партије од 1903. Каже да је био лични Лењинов друг, а његова жена, Францускиња Јованка Лабурб („која је погинула 1919 год. у Одеси за вријеме револуције кад се Врангелова војска са француском борила против бољшевика“), са Лењиновом женом. Марковић је активно пратио политички живот и догађаје и у нашим земљама, нарочито Србији и Црној Гори. На поменутим саслушањима он изјављује да од 1908 године води преписку са српским социјалдемократима Туцовићем, Душаном Поповићем и другима и да им шаље марксистичку литературу.²⁸ Марковић се тада нарочито интересује за наш национални проблем, па је ватрени присталица уједињења Србије и Црне Горе. Он на том питању сарађује и са грађанским политичарима, нарочито са омладином, која је била у опозицији према краљу Николи и његовим владама. Тако напр. у заједници са Тодором Божовићем 1914 године предаје руском Министарству спољних послова један опширан меморандум под насловом: „Значај Црне Горе, њена улога и садашњи положај“ Овим меморандумом се захтијева присаједињење Црне Горе Србији, а ако то није могуће у оном моменту, да се међу њима створи унија на дипломатском, војном и финансијском пољу. Указује се на то да је то једини излаз за Црну Гору, која је угрожена од аустро-угарске и италијанске политике и капитала.²⁹

Због оваквог његовог става и држања Црногорски одбор за народно уједињење рачуна на њега као на свога присталицу, па му редовно доставља свој орган *Уједињење*. На основу тога и знамо да се Марковић током септембра—октобра 1917 године налазио у Кијеву.³⁰ Али ускоро из Кијева он прелази у Москву, гдје развија врло живу активност међу Југословенцима који су се тада затекли у Русији. Он је био један од руководилаца југосло-

²⁸ Наведени подаци узети из Марковићевих саслушања на посматрању током 1924 год. Архив ЦК СК ЦГ VI I (41) — 1922—1927, др В. Марковић и други.

²⁹ Спалајковић — Пашићу, 30 IV 1914, пов. бр. 119. — Дипломатски архив — Дубровник, Политичко одјељење, Односи српско-црногорски, 11 V 1914.

³⁰ Л. Пиштељић — А. Радовићу, 28 X 1917. — ИИ, фасц. 59.

венске комунистичке групе (бољшевика), односно југословенске групе Руске комунистичке партије (бољшевика). У исто вријеме Марковић је био редактор органа ове групе, који се звао *Всемирна^а револуција* (Свјетска револуција), и штампао се ћирилицом и латиницом, затим на словеначком и бугарском језику. Он је у овом и неким другим листовима написао већи број чланака. Осим тога редакција листа је издавала и низ летака, који су били упућени Југословенима.³¹

Овакву своју активност Марковић је развијао све до маја 1921 године када је кренуо из Москве у Југославију,³² гдје је пропагирао идеје Октобарске револуције, због чега је био прогањан од полиције. Зато се он одметнуо у шуму и комитовао извјесно вријеме. Касније је ухапшен и затворен, али му је пошло за руком да из затвора побјегне и преко партиских веза поново отпутује у Совјетски Савез, гдје је и умро.

Активност осталих Црногораца који су се у вријеме Октобарске револуције затекли у Русији није нам довољно позната. Познато нам је да су неки бивши црногорски официри, који су се после уједињења 1918 налазили у емиграцији, прешли у СССР током 1921 и 1922, када је била ликвидирана црногорска војска у емиграцији. Они су били примљени у Црвену армију, гдје су неки од њих доспјели и до генералских чинова.

Учесници у Октобарској револуцији који су се повратили у Југославију одиграли су врло значајну улогу у популарисању Октобарске револуције и њених идеја и у распривању револуционарног расположења у нашим земљама. Буржоазија се од тога много плашила, па је водила строг надзор над свим овим повратницима, без обзира да ли су били учесници у револуцији или обични повратници из Русије. Тако напр. Окружно начелство на Цетињу својим актом пов. бр. 33 од 8 марта 1919 године обавјештава повјереника краљевске владе за Црну Гору, среског начелника на Цетињу и шефа мјесне полиције на Цетињу „да је пре три дана дошао преко Котора из Русије Митар Јошов Мартиновић из Бајица. Митар је млад човек, стар 27—28 година, у Русији је учио неку инжењерску школу и вероватно је задахнут бољшевичким идејама.“ Даље се тражи да се о њему прикупе ближи подаци и прати његово кретање.³³ На ово је Среско начелство одговорило својим актом пов. бр. 21 од 9 јуна 1919 године да је саслушало именованог Мартиновића и да се над њим води надзор.³⁴ Али никакве полициске мјере нијесу могле спријечити ширење идеја Октобарске револуције у Црној Гори.

³¹ Вук Драговић, Српска штампа између два рата.

³² Архив ЦК СК ЦГ VI I (41) 1922—1927, др В. Марковић и други. Државни архив — Цетиње, фасц. Окружно начелство — Цетиње, 1919.

³⁴ Исто.

Прилично велик број црногорских емиграната налазио се и у Италији. Овај број се нарочито увећао када је по једном уговору са италијанском владом с прољећа 1919 год. црногорска емигрантска влада формирала своју војску у Италији, а која је била смјештена у Гајети и Формији. Тај је број порастао од неколико стотина у 1919 години до преко 1.500 у 1921,³⁵ када је ова војска растурена на основу тајног договора италијанске и београдске владе. Већину ових војника сачињавали су Црногорци, који су емигрирали у Италију послје неуспјеле божићне побуне почетком 1919 год. Осим њих ту су прикупљани и Црногорци из других земаља. У исто вријеме Рим постаје центар црногорске емиграције, јер је ту и црногорска влада пренијела своје сједиште из Француске.

И до ових Црногораца, већином сељака, допро је глас Октобарске револуције. Истина, немамо података о неком систематском и организованом раду међу црногорским војницима у вези са догађајима у Русији. Али неколико података којима располажемо указују да глас Октобарске револуције није остао без одјека ни код ових црногорских сељака обучених у војничке униформе. Тако се у једном документу каже да су војници расправљали о болшевизму, па се препирали и са официрима, говорећи им да ће се изједначити. Послје овога је избио бунт војника против официра, јер војници нијесу хтјели да пусте у затвор једног свог друга, који је у овим дискусијама био врло активан.³⁶

У једном другом документу се наводи да су се неки војници из Формије договарали да бјеже у Русију. Они су имали везу са неким Нијемцом социјалистом, који је живио у Јелени (у близини Формије) и који им је обећавао да ће им обезбиједити новац за пут.³⁷

Са овим Црногорцима су покушали да успоставе везу и италијански социјалисти — комунисти. Тако Црногорски генерални конзулат у Риму пише 30 XII 1919 Команди црногорских трупа у Гајети да су у Гајету пошла два италијанска посланика који припадају Социјалистичкој странци, а који се заносе болшевичким идејама, и да ће настојати да дођу у додир са црногорским официрима. Скреће се пажња Команди трупа да се предузму све могуће мјере предострожности да до овога контакта не дође, а ако се нешто сумњиво примијети да треба одмах пријавити италијанској полицији.³⁸

А својим актом бр. 423 од 31 фебруара 1920 године Генерални конзулат обавјештава Министарство спољних послова да је

Команда црногорских трупа — Гајета 1292/21. — ИИ, фасц. 20.

³⁶ Команда црногорских трупа — Гајета, судско одјељење, бр. 13/1920, — ИИ, фасц. 45/1.

³⁷ Исто.

³⁸ Генерални конзулат у Риму — Команди црногорских трупа у Гајети, 30 XII 1919. — ИИ, фасц. 74.

прије неколико дана протјеран из Италије неки Црногорац „због тога што је јавно по кафанама исповиједао социјалистичке и бољшевичке идеје“.³⁹

Када је крајем 1921 године растурена ова црногорска војска у Италији, један њен дио вратио се у Црну Гору, а остали су се разишли по разним земљама свијета. Тако је један број ових Црногораца отишао у Совјетски Савез и ступио у Црвену армију. Дobar број Црногораца је био расположен да отпутује у СССР, али су им у томе италијанске власти правиле сметње, шаљући их, умјесто у СССР, у Југославију.

И у другим земљама свијета било је Црногораца, али нам није познато на какав је одјек код њих наишла Октобарска револуција, јер нијесмо могли да пронађемо ниједан докуменат који би нам о томе нешто говорио. Али ни документи које смо користили за овај чланак свакако нијесу довољни да би се реконструисала цјелокупна активност црногорске емиграције у вези са Октобарском револуцијом ни у оним земљама о којима је овдје било ријечи. Они нам откривају само фрагменте те активности. Остало је и остаће још много тога непознато.

Генерални конзулат у Риму — Министарству спољних послова, бр. 423, 21 II 1920. — ИИ, фасц. 75.